

با اسکن تصویر، می‌توانید این مقاله را در تارنمای مجله مشاهده نمایید.

تأملی بر یک بدخوانی در تفسیر لطائف التفسیر زاهد درواجگی

و معرفی بیتی تازه‌یاب

تاریخ دریافت: ۱۹ آبان ۱۴۰۱ / پذیرش: ۲۸ مرداد ۱۴۰۲

اکبر حیدریان^۱

چکیده

جستار کوتاه پیش‌رو به بررسی بیتی به کار رفته در لطائف التفسیر زاهد درواجگی می‌پردازد. در این زمینه، جدای از اشکالات نسبتاً درخور توجه که بر شیوه تصحیح و به کارگیری دست‌نویس‌ها وارد است، تنها به یک بیت از این تفسیر پرداخته شده که متضمن نکته‌ای است که از منظر مطالعات نقد متون حائز اهمیت بسیاری است و متأسفانه مصحح به دلیل خوانش غلط نسخه‌های در دسترس، آن را در حاله‌ای از ابهام برده است. بر اساس نسخ خطی موجود از لطائف و نیز منابع جانبی دیگر، چنین برمی‌آید که قسمتی که از لطائف اشتباه خوانده شده، دربرگیرنده ابیاتی از محمد کاتب عبده است که این اشاره زاهد درواجگی، می‌تواند یکی از قدیمی‌ترین منابع برای اشعار این کاتب و شاعر باشد.

کلیدواژه‌ها: تصحیح، لطائف التفسیر، زاهد درواجگی، غرة الألفاظ و نزهة الألباظ.

مقدمه

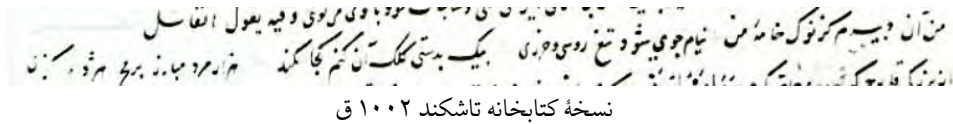
با معلومات موجود، تفسیر لطائف التفسیر زاهد درواجگی یکی از چند تفسیر کامل فارسی است. با آنکه این تفسیر از تفسیرهای کهن و بااهمیت فارسی است، اما تاکنون تصحیح منقحی از آن صورت نگرفته است. به هر حال جای خوشبختی است که این تفسیر به طور کامل، در سال ۱۳۹۵ به تصحیح و تحقیق سعیده کمائی فرد توسط مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب در پنج جلد به چاپ رسیده است. با وجود تلاش‌های ارزشمندی که مصحح محترم برای به دست دادن متنی پیراسته انجام داده است، باید بیان داشت که تصحیح یادشده - همچون بسیاری از آثار حوزه تصحیح - از اشتباه‌ها و لغزش‌هایی خالی نیست. در این جستار کوتاه، فقط به یکی از این گونه اشتباه‌ها اشاره شده است.

۱. بحث

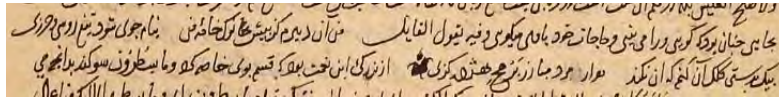
محور اصلی سخن در این جستار تصحیح و اصلاح دو بیت است که در تصحیح خانم سعیده کمائی فرد به نادرست ضبط شده است. در لطائف التفسیر در تفسیر سوره «قلم»، ذیل تفسیر آیه «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ» آمده است:

و بعضی مراد از این قلم همه قلم‌ها گفته‌اند بر عموم؛ و در تحت این نیز بیان منت است [و منت] قلم قرینه منت قرآن است، کما قال الله تعالی: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ» الی قوله «عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» (علق ۴-۱) و این منت بدان است که بیان دین و صلاح دین و دنیا [خلق] به قلم است، [به] نبشتن قرآن و علم سجده و احکام [قضا] و یادگار تجار و وصول همه به قلم است؛ قتاده گوید: لولا القلم [ما] قام الدین و لا صلاح عیش! بلکه در قلم آن منت است که در زبان نیست؛ که منفعت [زبان تا آنگاه است] که مخاطب اندر پیش تو است و نفع قلم از مشرق تا به مغرب برسد! که نامه نبشتن از جایی به جایی چنان بود که وی را می‌پرسی و حاجتی که می‌بود مر آن را با وی می‌گویی؛ و فیه یقول القائل: من آن دبیرم کز نیش نوک خامه من نیام جوی شود تیغ رومی و خزرمی! هزار مرد به [یک] کلک برستی! به کلک آن کنم که آن نکند هزار مرد [مبارز] هژده‌گزی! بزرگی این نعمت بود که خاصه قسم یاد کرد (۱۳۹۵: ۳۰۱۳/۵).

با مراجعه به دست‌نوشته‌های معتبر لطائف التفسیر، مشخص می‌شود که مصحح محترم، عبارت مشخص شده را به درستی تشخیص نداده و آن را به صورت مغشوش ضبط و ثبت کرده است که معنای محصلی از آن مستفاد نمی‌شود. در دست‌نویس موجود در کتابخانه تاشکند (برگ B۴۹۵) چنین آمده است:

عبارت مانحن‌فیه در دست‌نویس کتابخانه آستان قدس رضوی (برگ B۴۲۰) چنین است:

نسخه کتابخانه آستان قدس ۸۲۹ ق

بنا بر نسخه‌های موجود از لطائف، ضبط دقیق عبارت چنین است:

من آن دبیرم کز نوک خامه من نیمام جوی شود تیغ روسی و خزری^۲
به یک بدستی کلک آن کنم کجا نکند هزار مرد مبارز به رمح هژده گزی

بایسته است که بدانیم یکی از شواهد درخور توجه و تأمل برای شناسایی شاعر این ابیات، عبارات ابتدایی کتاب

غرة الألفاظ و نزهة الألفاظ، تألیف محمدبن علی بن محمد الکاتب السمرقندی^۳، است:

چنین می‌گوید محمدبن علی بن محمد الکاتب السمرقندی کی صنعت کتابت رکنی وثیق است از ارکان دولت [...] و به حقیقت دبیر بر مثال صاحب جیشی است کی لشکر او از نتایج عقل و خاطر و ضمیر فکرت است [...] چه، مرتبت و پایه اول خط نیکو و ادب تمام و شناختن لغات متفاوت و الفاظ متقارب است و بعد از آن وقوف بر هر علمی و نصیب از هر فنی؛ چه، تأثیر سخن در مدح و ذم و شکر و شکایت و ترغیب و ترهیب بیشتر از زهر و تریاق است؛ [...] و خواجه محمد عبده کی استاد این صنعت است می‌گوید در قصیده:

به یک بدستی کلک آن کنم کجا نکند هزار مرد مبارز به رمح هژده گزی
(غرة الألفاظ، برگ ۲)

همان‌طور که از عبارت بالا پیداست، صاحب کتاب غرة الألفاظ و نزهة الألفاظ، پس از بیان عباراتی در فضیلت دبیری، بیتی را از محمد کاتب آورده است که در تفسیر لطائف التفسیر نیز آمده است. صفری آق قلعه (۱۳۸۸) پیش‌تر در مقاله‌ای با عنوان «غرة الألفاظ و نزهة الألفاظ اثری از ظهیری سمرقندی و بیتی تازه‌یاب از محمد عبده» ضمن معرفی کتاب، به این بیت اشاره کرده است و می‌نویسد: «مهم‌ترین مطلبی که نویسنده این سطرها در کتاب مانحن‌فیه [غرة الألفاظ و نزهة الألفاظ] دیده است، بیتی از خواجه محمد عبده - ادیب و سراینده چیره‌دست سده چهارم و پنجم

هجری- می باشد [...] بیک بدمستی کلک آن کنم کجا نکند/ هزار تیغ یمانی و رمح هژده گزی». شایان یادآوری است که مجید منصوری در مقاله «تصحیح بیت محمد کاتب عبده در غرة الالفاظ» در نقد نظر صفری آق قلعه آورده است: «به نظر می رسد ضبط صواب مصراع نخست باید چنین باشد: به یک بدستی کلک آن کنم کجا نکند... یعنی با قلم یک وجبی کاری می کنم که هزار شمشیر یمانی و نیزه هژده گزی نیز از انجام آن قاصرند» (۱۳۸۹: ۲۵). با مراجعه به دست نویس موجود از کتاب غرة الالفاظ صحت ضبط پیشنهادی مجید منصوری به اثبات می رسد.

و جرحه محمد عبده ای امتداد این صنعت است می گوید در قصیده
 یک بیتی کلک آن کنم کجا نکند/ هزار تیغ یمانی و رمح هژده گزی
 و جزو اساسی قاعده این عمل در نظم سخن ترکیب الالفاظ و شناخت
 فنون صنعت و معانیست و از منتقدان این فن عمل هم گز

غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ؛ نسخه کتابخانه چستر بییتی به شماره ۳۷۸۵

از آنجایی که نویسنده غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ، صراحتاً، نام محمد عبده را ذیل بیت آورده است و نیز آنکه تصریح کرده است که او در «قصیده» ای آورده است، بر ما واضح خواهد شد که آن دو بیت که در تفسیر لطائف التفسیر آمده است از همین شاعر است و از یک قصیده.

۲. نتیجه گیری

بررسی نسخ موجود از لطائف التفسیر و مقایسه آن با نسخه غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ یادآور چند نکته است:

۱. قطعاً کوتاهی مصحح لطائف التفسیر در ضبط غلط و مغشوش ابیات آشکار است؛
۲. با توجه به موضوع کتاب غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ که رساله ای در فن ترسل است و نیز آنکه نویسنده تفسیر لطائف التفسیر ذیل تفسیر آیه «ن وَالْقَلَمُ وَمَا يَسْطُرُونَ» و فضیلت قلم، ابیات را آورده است، حکایت نظامی عروضی در چهارمقاله که درباره دبیری محمدبن عبده الکاتب آورده است، تأیید می شود.^۴ نظامی عروضی درباره او می نویسد: «محمدبن عبده الکاتب که دبیر بغراخان بود و در علم تعمقی و در فضل تنوقی داشت و در نظم و نثر تبخری و از فضلا و بلغاء اسلام یکی او بود...» (نظامی عروضی، ۱۳۷۶: ۴۱).^۵
۳. طبق تحقیق مدبری در شرح احوال و اشعار شاعران بی دیوان، از محمد کاتب عبده تنها ۹ بیت باقی مانده است. صفری آق قلعه نیز در مقاله خود علاوه بر بییتی که در کتاب غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ آمده، یک رباعی مندرج در نزهة المجالس را نیز از شعرهای بازمانده محمد کاتب می داند. بر اساس پژوهش این محققان، تا

اینجا ۱۲ بیت از ابیات محمد کاتب دستیاب شده است. با توجه به متن لطائف التفسیر نیز باید یک بیت دیگر به ابیات این کاتب و شاعر افزود.

پی‌نوشت‌ها

۱. تأکید (پُررنگی خطوط) در متن، از نگارنده این سطور است.
۲. فخر مدبر در آداب الحرب (۱۳۴۶: ۲۵۸) آورده است: «تیغ چند نوع است چینی و روسی و خزری و رومی و فرنگی و یمانی و سلیمانی و شاهی و علایی و هندی و کشمیر».
۳. علی صفری آق‌قلعه در مقاله‌ای با توجه به این نام، احتمال داده است که مؤلف این اثر ظهیری سمرقندی باشد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: «غرةالفاظ و نزهةاللاحاظ اثری از ظهیری سمرقندی و بی‌تی تازه‌یاب از محمد عبده». گزارش میراث. شماره ۳۴. صص ۳۸-۳۵.
۴. در ابیاتی که از محمد بن عبده الکاتب برجای مانده است نیز اشاراتی به دبیری او وجود دارد:
گویند مرا: چراگریزی از صحبت و کار اهل دیوان
گویم زیرا کی هوش یارم دیوانه بود قرین دیوان
(اشعار فارسی پراکنده، ۱۳۹۵: ۱۰۵۴)
۵. جهت مزید اطلاع از احوال و اشعار باقی مانده از او بنگرید به: شرح احوال و اشعار شاعران بی‌دیوان. صص ۳۹۸-۳۹۷؛ پیشاهنگان شعر پارسی. صص ۱۹۸-۱۹۷.

کتاب نامه

- دبیر سیاقی، محمد. (بی تا). پیشاهنگان شعر پارسی. تهران: شرکت سهامی کتاب های جیبی.
 زاهد درواجکی. (۵۴۹ هـ). لطائف التفسیر. نسخه کتابخانه ابوریحان تاشکند. شماره ثبت ۳۶۰۱.
 ----- (۵۴۹ هـ). لطائف التفسیر. نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی. شماره ثبت ۲۶.
 ----- (۱۳۹۵). لطائف التفسیر. تصحیح سعیده کمایی فر. تهران: میراث مکتوب.
 صفری آق قلعه، علی. (۱۳۸۸). «غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ اثری از ظهیری سمرقندی و بیته تازه یاب از محمد عبده». گزارش میراث. شماره ۳۴. صص ۳۸-۳۵.
 ----- (۱۳۹۵). اشعار فارسی پراکنده در متون. تهران: بنیاد موقوفات افشار و سخن.
 فخر مدبری، محمد بن منصور. (۱۳۴۶). آداب الحرب و الشجاعة. تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: اقبال.
 مدبری، محمود. (۱۳۷۰). شرح احوال و اشعار شاعران بی دیوان. تهران: پانویس.
 محمد بن علی بن محمد الکاتب السمرقندی. (بی تا). غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ، نسخه کتابخانه چستر بیته به شماره ۳۷۸۵.
 منصور، مجید. (۱۳۸۹). «تصحیح بیت محمد کاتب عبده». گزارش میراث. شماره ۴۱. ص ۲۵.
 نظامی عروضی. (۱۳۸۱). چهار مقاله. تصحیح علامه محمد قزوینی. شرح و توضیح رضا انزایی نژاد و سعید قره بگلو. تهران: جامی.